

16. Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании // Страна казаков / Издание подготовил А.А.Олейников; Художественно-технический редактор: Л.И. Ильченко. – К.: Радуга, 2004. – С. 23.
17. Гвоздик - Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Відп. ред. О.Мишанич. – К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – С. 117.
18. Сас П.М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – с.29.
19. Бех Н. И., Васильев В. А., Гини Э. Ч., Петриченко А. М. Мир художественного литья. История технологи. – Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://art-con.ru/node/3379>
20. Огнестрельная артиллерия до промышленного переворота. – Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://zealot.h1.ru/history/sorts/artilleryhist.html>
21. Там же.
22. Мальченко О. Художнє оформлення гармат часів Івана Мазепи. – Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://foltranslit.appspot.com/files/zb1-malchenko.pdf>
23. Там же.
24. Чернецький Є. Герб Побуг. — Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/Kupola/Vol04/PobugArms.html>
25. Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна – козацька держава: наукове видання / Упорядник Недак В.В.; Наукові редактори Щербак В.О., Федорук О.К. – К.: Емма, 2004. – С. 126 – 128.
26. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник. – К.: Либідь, 1993. – С. 159.
27. Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна – козацька держава: наукове видання / Упорядник Недак В.В.; Наукові редактори Щербак В.О., Федорук О.К. – К.: Емма, 2004. – С. 123.

Алла Бартош (Київ), зав. сектором науково-дослідного відділу історії КПЛ та вивчення її мистецької спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Козацькі реліквії першої чверті ХУІІ ст. з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

У фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника знаходяться реліквії, що зберігають пам'ять про буремні часи, коли козацтво під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного відстоювало православну віру від намагань уряду Речі Посполитої викоринити православ'я в Україні та насадити уніатство й католицизм.

У ті часи право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, було прерогативою виключно королівської влади. Дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православним не вдалося, і українське духовенство, підтримане козацтвом, змінило тактику. В його колах виник намір без згоди короля відновити православні єпископії [1].

Українська козацька старшина на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним запросила єрусалимського патріарха Феофана відвідати Південну Русь та вирішити разом долю Православної Церкви в Україні.

Патріарх Феофан прибув в Україну 15 березня 1620 р. [2]. Вже на кордоні з Московією його зустрів урочистий ескорт на чолі з гетьманом Сагайдачним і супроводжував його до Києва. Майже дев'ять місяців патріарх прожив під захистом магістратської влади і особливої козацької охорони у будинку Богоявленського братства на Подолі.

А в Києво-Печерській лаврі під час храмового свята, 15 серпня 1620 р., були скликані збори, де представники з Волині, Покуття, Поділля, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами звернулися до патріарха Феофана з проханням висвятити православного Київського митрополита і православних єпископів для єпархій, ієрархи яких підписали Унію [3].

В “Протестації” пишеться: “люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана) сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів” [4].

Вагання патріарха і його побоювання “біди від короля і поляків” розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріархові безпеку при виїзді з України.

Посвячення православних ієрархів почалося в умовах повної перестороги. Першим було посвячено ігумена Братського монастиря Ісайю Кописького на єпископа Перемишльського. Відбувалося це у Богоявленській церкві Києво-Братського монастиря при зачинених дверях і завішених вікнах, щоб світло в храмі не привернуло уваги ворогів. Співав лише тихо півчий патріарха. В церемонії брали участь ще два архієрея: стагонський єпископ Авраамій, що супроводжував у поїзді патріарха, та софійський (болгарський) митрополит Неофіт, що жив у той час у Києві.

9 жовтня 1620 р. ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Іов Борецький отримав хіротонію і став митрополитом Київським і Галицьким.

Патріарх Єрусалимський Феофан під загрозою життя потайки від уряду висвятив митрополита та ще п'ятьох єпископів і тим врятував Українську Церкву від загибелі в найсумнішу добу її життя [5], відновивши церковну ієрархію, після її формальної ліквідації польським урядом внаслідок Брестської церковної унії 1596 р. Тоді ж патріарх Феофан благословив своїм хрестом київське братство [6], до якого вступило все Запорозьке козацьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним. Кипарисовий хрест патріарха Феофана (Рис. 1), яким він затвердив ставропігію київського братства, став у Києві реліквією і зберігався над царською брамою [7] головного престолу Богоявленської церкви Братського монастиря. Нині ця священна реліквія знаходиться у фондах Києво-Печерського заповідника.

Цікава історія походження хреста патріарха Феофана. З напису, що вигравіруваний слов'янськими літерами на срібній визолоченій ручці

хреста, відомо, що він “Поднесен митрополиту Феофану от Волошской цариці Неги в 1600 году” [8]. Тобто, хрест подарований Феофану в 1600 р., коли він був ще у сані митрополита.

Хрест патріарха Феофана незвичайної форми. Він шестираменний і характерний для молдово-волоського мистецтва [9]. Дві горизонтальні перекардини однакової довжини й розміщені паралельно. А біля руків'я хреста знаходиться два розгалуження, що означають процвітання [10]. Вони дивної конфігурації й нагадують листя, що підіймається вгору, а в ньому ліворуч зображена сцена “Лествица”, а праворуч - “Пророк Ілля у вогненній колісниці”. Хрест Феофана довжиною 50,5 см, а горизонтальні перекардинки – 17,5 см. Товщина кипарисового хреста 5,5 см, і з обох його сторін виконано ажурне різьблення. На лицьовій стороні вирізьблено дванадцять сюжетів. У центральній частині хреста під кожним зображенням є написи грецькою мовою. У верхній частині знаходиться сцена “В'їзд в Єрусалим”, під ним – “Розп'яття з предстоячими”, далі – “Зняття з хреста”, “Дванадцять апостолів”, “Зішесття в пекло”, “Покрова”, “Христос і Саморитянка”, “Омовіння ніг”, “Воскресіння Лазаря”, “Успіння Богородиці” [11].

Рис. 1. Кипарисовий хрест патріарха Феофана. XVII ст.

Ажурне різьблення надзвичайно майстерно виконано. На зворотній стороні хреста також вирізьблено дванадцять евангельських сюжетів з написами грецькою мовою. У прямокутниках на бокових сторонах хреста вирізьблені вісім сюжетів. Дерев'яний хрест має визолочену оправу, що захищає його від пошкоджень. Оправа прикрашена стилізованим рослинним орнаментом з витонченої скані. Кути оправи прикрашені розетками у вигляді квітки, що має десять пелюстків, а в її центрі - камінь темно-вишневого кольору, що нагадує гранат. В багатьох місцях камінь втрачено. Оправа повністю перекардинає внутрішню горизонтальну частину хреста, а на кінцях бокових сторін видно вирізьблені вісім сюжетів. Усього на хресті вирізьблено 32 ажурних зображення свят та страсних сцен [12]. Хрест має визолочену чотиригранну руків'я, що має напис по всій площині кожної грані. Кінці руків'я оздоблені круглими намистинами із сканним орнаментом у вигляді кружечків. У центрі кружечків розміщені камені темно-вишневого та блакитного кольору, що нагадують бірюзу. По намистинах проходить срібне переплетіння.

Хрест патріарха Феофана — не тільки священна реліквія, а й унікальний витвір мистецтва невідомого нам різьбяра (сницаря).

У XVIII ст. для хреста патріарха Феофана були зроблені спеціальні карбовані визолочені шати у вигляді чотирьохпелюсткової розетки [13] (Рис. 2). Хрест вкладається в овальну срібну раму й закривається скляними овальної форми дверцятами на шарнірі. Навколо хреста від овальної рами розходяться промені.

Майстер-ювелір відтворив традиційні для українського бароко риси. Янголи мають пишні форми, сповнені руху, гиматії, що розвиваються в пориві вітру. У верхній частині шат розміщено чеканне зображення Саваофа, який правицею благословляє, а в лівій руці тримає державу. Ліворуч від овальної рами зображено янгола, що тримає хрест та драбину. Янгол,

Рис. 2. Карбовані шати хреста Феофана. XVIII ст.

який розташований трохи нижче, має в руках терновий вінок. Праворуч від овальної рами зображено янгола, що тримає стовп бічвання та спис з тростиною. Нижче нього - янгол, що подає три цвяхи. У нижній частині шат відтворена гора Голгофа, за якою видно будови Єрусалима.

Рукоять хреста вкладається в карбоване зображення черепа й кісток Адама, а ліворуч правиця, що вказує на Адамовий череп та хрест, що ніби виростає з нього. З правої сторони знаходиться мішечок, з якого висипаються срібники. На шатах розташовано п'ять карбованих накладних маленьких голівок херувимів, а по краю розетки - чотири великих. Ший херувимів прикрашає намисто, що має по десять карбованих бусин [14]. Розмір шат 71,0 x 71,0 x 5,0 см.

З 1927 р. хрест на престольний у срібних шатах зберігався у Києво-Печерському заповіднику. З 1941 до 1947 рр. знаходився в евакуації. [15]. Нині – у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ще одна надзвичайно цікава реліквія пов'язана з відновленням Православ'я - це антимінс патріарха Феофана (Рис.3). Знайдений він у 1978 р. під час археологічних досліджень Близьких печер у наглухо замуrowаній цеглою поховальній камері-локулі, що знаходиться навпроти печерної Введенської церкви, неподалік від поховання Іллі Муромця. Локула мала розмір людського тіла: 0,47 x 0,56 x 2,15 м. У локулі знайшли останки чотирьох невідомих небіжчиків, залишки шкіряного паска та засохлу проскурку. Трохи осторонь лежав загорнутий у зіглілу тканину сувій. Коли його розгорнули, то зрозуміли, що

знайдена надзвичайно цінна реліквія – антимінс, а зітліла тканина – ілітон, в якому завжди зберігається антимінс.

Антимінс виготовлено з шовкової тканини, та не зважаючи на те, що йому майже чотири століття, антимінс вражає й нині золотавим переливом тканини у сонячних променях. Дійсно, на той час він був надзвичайно розкішним. В місцях, де була згорнута тканина є залишки вишневого кольору, що дає підставу думати, що раніше антимінс був вишневого кольору. Нині він має золотаво-брунатне тло, на якому виблискують позолотою зображення. Антимінс підшитий золотаво-коричневою шовковою ниткою, а верхній край має кромку. У правому верхньому куті збереглися залишки капель воску. На антимінсі досить проста і стримана композиція – Христос у домо-вині. Це поясне зображення Христа у труні. Руки Христа складені у жесті “благого мовчання”, а голова схилена до правого плеча. Над його головою – вибілений німб. Композиція виконана чорним чор-

Рис. 3. Антимінс патріарха Феодана. XVII ст.

нилом, а потім кожне зображення розмальовано фарбою. За Ісусом намальований хрест, на якому добре відтворена фактура дерева. За гробницею, з обох її боків зображені два янголи. Крила янголів розмальовані золотистою фарбою, німби вибілені. Янгол, що праворуч від Ісуса тримає тростину з губкою, а гіматій у янгола червоного кольору. Янгол, що ліворуч, тримає спис. Гробниця прямокутної форми, синього кольору, а її краї розмальовано білою фарбою, що нагадує кам'яну домовину.

По кутах антимінса у подвійних вибілених колах знаходяться зображення євангелістів на золотавому тлі. Написи над євангелістами не збереглися. У лівому куті зверху розміщено євангеліста, який тримає відкриту книгу і правицею вказує на текст у святому письмі. Сторінки Євангелія білого кольору, а обкладинка – червона. Плечі євангеліста покриває гіматій золотисто-зеленого кольору.

На антимінсі у нижньому лівому куті, де традиційно зображували євангеліста Луку, намальований євангеліст у червоному гіматії з напіввідкритим Євангелієм. Обкладинка Євангелія прикрашена візерунком білого кольору. У правому верхньому куті антимінса - євангеліст у червоному гіматії, що тримає Євангеліє. У нижньому правому куті - євангеліст Іоанн у коричневому гіматії з Євангелієм у темній обкладинці.

Розмір антими́нса патріарха Феофана 35,0 x 59,0 см. Антими́нс має по периметру напис грецькою мовою, виконаний рукою майстра. Висота літер 17 мм по верхньому краю; по правій стороні – 25 мм; а по нижній та лівій стороні антими́нса висота літер становить 20 мм. Грецький круговий текст - це традиційний для антими́нсів напис.

На пам'ятці є ще два написи посередині полотна, обабіч зображення Христа. Один однорядковий, виконаний грецьким скорописом, а нижче - церковнослов'янським напівустановом та підписом Єрусалимського Патріарха Феофана такий же підпис зберігся на грамоті Патріарха Феофана про затвердження на Московському патріаршестві Філарета Микитича [16]. На антими́нсі у першому рядку висота літер 13 мм, наступні рядки мають висоту літер – 4 мм. З цього напису слідує: “Феофан Милостью Божією Патріарх святого города Іерусалима, Сиона (Сирии), ...Іордана и всяя Палестині освятил сей божественный антими́нс на всяка место подвижный в лето 3 РКО (= 7129) от рождества Господа нашего Иисуса Христа АХК (= 1620) месяца июня к (= 20 дня)”.

Ми вважаємо, що композиція антими́нса патріарха Феофана стала зразком для антими́нсів, що були створені для висвячених патріархом Феофаном ієрархів, цим ієрархи підкреслювали своє наслідування Єрусалимському патріарху.

Таку ж композицію має антими́нс митрополита Київського Іова Борецького, освячений митрополитом у 1627 р. Антими́нс Борецького зберігався у ризниці Олександро-Невської лаври [17].

У фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника знаходиться гравірований антими́нс, що належав Іезекіїлу Йосифу Курцевичу.

Патріарх Феофан 7 січні 1621 р. в Трахтемирівському монастирі висвятив архимандрита Іезекіїла Курцевича на єпископа Володимирського та Берестейського. Іезекіїл Курцевич брав участь у зібранні, що відбувалось у Києво-Печерській лаврі 15 серпня 1620 р. [18], а також разом з митрополитом Іовом Борецьким влітку 1621 р. - в козацькій раді в урочищі Суха Діброва. Курцевич, незважаючи на те, що напередодні був оголошений Сигізмундом III поза законом, входив до складу посольства на чолі з Петром Сагайдачним від імені війська Запорозького до короля. Саме рукою Йосифа Курцевича підписаний найстаріший гравіюваний антими́нс у збірці Заповідника (Рис.4).

Відомо, що гравіювані антими́нси з'явилися у першій половині XVII ст. З початку 20-х років XVII ст. у Києві починають регулярно друкувати антими́нси. Антими́нс Курцевича виконаний на високому технічному рівні в техніці дереворізу. Навіть при візуальному огляді цієї реліквії бачимо майже копійне зображення майстром-гравером антими́нса Феофана. Таке саме поясне зображення Христа й домовини, але з його рани витікає кров у чашу, що стоїть у домовині. За Христом знаходиться хрест з написом І.Н.Ц.І, а по боках від домовини знаходяться янголи. Драматизм події майстер вдало підкреслює виразом обличчя янголів – в них під очима зображені цяточки сліз. Янгол, що розташований ліворуч від Христа, правицею тримає копії, а ліва рука покрита пеленою, якою він утирає сльози.

Напівпостаті євангелістів знаходяться в таких самих подвійних колах, але над ними є написи імен, а Євангелії закриті. Розмір зображення 36,5 x 26,5 см. Виконаний він на лляному полотні сіруватого кольору. Згідно з тлумаченням архієпископа Фессало-мікійського Симеона (кін. XIV – поч. XV ст.), антимінс символізує поховальні пелени Спасителя і повинен виготовлятися з льняної тканини [19]. Антимінс був обшитий, і в лівому нижньому куті залишилися рештки нитки, такого ж кольору і структури, як і полотно.

Навколо композиції зроблено круговий напис. Висота літер його 2,2 см. Антимінс має підпис архієрея Курцевича - І.Й. на зворотній стороні. З нього відомо, що освячено цей антимінс (рукою власною) у 1622 р. єпископом Володимирським і Берестейським Іезекіїлом – Йосифом Курцевичем. Саме його у 1621 р. патріарх Єрусалимський Феофан і висвятив на єпископа.

З цього дереворіза було надруковано у 20-х роках XVII ст. сотні таких антимінсів і розповсюджено по церквах, що знаходилися під архипастерством єпископа Володимирського і Берестейського Іезекіїла Йосифа Курцевича.

Вважаємо, що найважливішим аргументом того, що зразком для наслідування став антимінс патріарха Феофана є розміщення мощевичка в цих антимінсах. В більш пізніх антимінсах, наприклад, Петра Могили (1630-ті роки) та за церковною традицією мішечок з мощами розміщували посередині антимінса і ближче до верхнього його краю, але в антимінсі Феофана мощевичок було вшито посередині гробниці на відстані 4,1 см від нижнього краю антимінса та 23,5 см від лівого краю і 23,1 см від правого. Тобто, знизу, посередині зображення. Мощевичок мав розмір 4,0 x 4,5 см, і вшитий він був із зворотньої сторони антимінса золотно – брунатними шовковими нитками. Таким самим чином розміщено мощевичок і на антимінсі Курцевича: на відстані 3,5 см від нижнього краю, від лівого краю 22,2 см, а від правого 19,6 см. Розмір мощевичка становив 2,5 x 3,5 см.

Надзвичайно цікава деталь: на зворотній стороні антимінса Курцевича знаходиться запис, зроблений рукою Йосифа Курцевича.

Він виконаний чорнилом, яке нині має коричневий колір. Напис проходив на рівні вшитого в антимінс мощевичка. З чого видно, що з початку зроблений напис про освячення антимінса, а на нього потім пришито мішечок з мощами.

Рис. 4. Антимінс Йосифа Курцевича. XVII ст.

Розташований напис на відстані 3,5 см від нижнього краю антими́нса і 11,0 см від лівого. Напис складається з чотирьох рядків довжиною 34,0 см, а висота літер 0,5 см. З цього напису відомо, що освячений антими́нс Курцевичем І.Й., його “милостивою рукою”.

Антими́нс єпископа Володимирського і Берестейського Іезекіїла Йосифа Курцевича з 1897 р. зберігався в Церковно- археологічному музеї при Київській духовній академії. Надійшов він туди від Холмсько- Варшавського архієпископа Леонтія. З 20-х років ХХ ст. він знаходиться в колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [20].

Реліквії, що нині зберігаються у фондах Заповідника, – свідки наполегливості українського козацтва на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним у справі відновлення православної ієрархії, що дала поштовх для національно-визвольної боротьби українського народу під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького.

Література

1. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV-XVII ст. – К., 2000. – С.211.
2. *Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану... - С.210.*
3. Гетьмани України. Історичні портрети // Збірник. – К., 1991. – С. 31.
4. Борецький І. Протестація. Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI - початок XVII ст. – К., 1998. - С.319.
5. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – К., 1993. – С. 164.
6. Мухін М. Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1892. – С. 276.
7. Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 431.
8. Захарченко М.М. Киев теперь и прежде. – К., 1888. – С. 247.
9. Шероцький К. Киев. Путеводитель. – К., 1917. - С.155.
10. Шероцький К. Киев... - С.155.
11. Церковні старожитності XVI-XVII ст. в зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог виставки. – К., 1999. - С.31.
12. Шероцький К. Киев... - С.155.
13. Мухін М. Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1892.- С.276.
14. Бартош А. Хрест патріарха Феофана (1600) Атрибуція та символика. // Символ в філософії і релігії. Тезиси докладів і повідомлень. VI Міжнародна конференція по релігієзнавству. – Севастополь, 2004. -С.10.15.
15. Церковні старожитності XVI-XVII ст. в зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог виставки. – К., 1999. - С.32.
16. Макарий Митрополит Московский и Коломенский // «История Русской Церкви» Книга шестая. Ил. XXVII.
17. Православная энциклопедия. – М., 2001. - С.492.
18. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану... - С.213.
19. Православная энциклопедия... - С.492.
20. Каталог збережених пам’яток Київського церковно-археологічного музею. 1872-1922 рр. – К., 2002. - С.56.